

תוכן העניינים

1	מבוא
4	מצב המחקר
12	המקורות
14	שלמי תורה
	פרק 1:
15	התצוגה ההיסטורית ביד ושם
15	תקופת הייסוד והתערוכה "מגנזי יד ושם" (1961-1942)
21	"לאות ולעד": תערוכת הקבע במרתפי האוהל (1973-1961)
25	גלגוליו של "המוזיאון ההיסטורי" (2005-1973)
32	"יד ושם 2001" ו"המוזיאון לתולדות השואה" (2005)
41	שואה בין-לאומית: המוזיאון להנצחת השואה של ארצות הברית, ושינגטון, 1993
	פרק 2:
45	"קשר בל יינתק": הסיבה, הקשר והאנטישמיות
47	"לפי הסדר הגרמני הידוע": האנטישמיות והאינטנציונליזם בתערוכות המוקדמות
50	"איפה עובר קו השבר?": אנטישמיות ואינטנציונליזם, חשיבה מחדש, 2005-1990
54	אנטישמיות ב-2005: מסימן שאלה לסימן קריאה
58	"ישרפו גם בני אדם": תכנון וכוונה, מערכה ראשונה
61	קורי העכביש של הפתרון הסופי: תכנון וכוונה, מערכה שנייה
67	מעברים: תכנון וכוונה, מערכה שלישית
72	"קונצפציות מעוותות": מהות, הקשר, אנטישמיות ואינטנציונליזם בתצוגות אחרות
75	סיכום

פרק 3:

- 79 הבנאליות של עמלק: דימוי הנאצים ועוזריהם וייצוגם
- 79 קיטש ומוות: הנאציזם כאיקון ויזואלי
- מה אומה "מוכנה לשאת": אחריות ואשמה גרמנית – מילים,
- 83 דגלים וסמלים
- 89 "אנשים נורמליים": מהפיהרר ועד תא הזכוכית
- 101 שובו של עמלק: הנאציזם כמיתוס דתי
- 102 "ועוזריהם": שיתוף פעולה מהשוליים למרכז
- 109 העוזר הנעלם: עלייתו ונפילתו של המופתי הירושלמי
- 115 "תרגיל בחיפוש אשמים": שתיקת העולם נוכח השואה
- 121 סיכום: דרמה תקופתית בשחור-לבן

פרק 4:

- 123 "קל יותר להזדהות": דמותם של קורבנות השואה
- 124 "לכל איש יש שם": שישה מיליון שמות ואיסופם
- "מבצע השבת לב": העולם היהודי שחרב וההצגה הקולקטיבית
- 127 של הקורבן
- 146 "בגובה העיניים, אדם לאדם": הסיפור האישי
- 152 הסוציולוגיה של קורבנות השואה: אסימילציה, מעמד ודת
- 178 קבוצות נבחרות: נשים, ילדים וקורבנות איקוניים
- 192 "נושא אשכנזי טהור": הגיאוגרפיה של השואה כשאלה חברתית
- 206 למען הסדר הטוב: קורבנות שחורגים מתפקידם
- 222 "מדהים בעוצמתו ומפתיע": ניצולי השואה
- 236 סיכום: זרות, הזדהות ו"לעולם לא עוד"

פרק 5:

- 239 "מעיקר נושא השואה אל קרן זוית שולית": גבורה, התנגדות ועמידה
- 243 "ראשית גבורתו של העם הייתה מלחמת חייו": ימי הגבורה הרחבה
- 253 "להתנשא אל מעבר להשפלה": תור הזהב של ההתנגדות
- "נושא זה עבר אבולוציה": מוזיאון יד ושם 2005 כדקונסטרוקציה
- 259 של דימוי ההתנגדות
- 261 "משקלו האמתי בהיסטוריה": גטו ורשה מהרואיזם לקטסטרופה
- 266 "חשוב יותר להציל יהודים": הפרטיזנים היהודים ביער ההצלה

271 החיילים היהודים בצבאות בעלות הברית
275 "הציר הכי חשוב": עלייתה המטאורית של ההתנגדות הרוחנית
280 "חבל שלא פירקנו יותר": ביטול מעמדה המיתולוגי של ההתנגדות
283 סיכום: לא כצאן לטבח

פרק 6:

287 "להנחיל לעם את לקחה": סיומות, לקחים וציונות

311 סיכום: "שואה שלנו"

324 ביבליוגרפיה

355 מפתח עניינים

367 מפתח שמות אנשים ומקומות

מבוא

"להיות יהודי זה לחלום שואה, לחיות שואה, למות שואה, בלי שהיית שם"; במילים אלה ביקשה ציפי לבני להסביר לנשיא ארצות הברית, ג'ורג' ו' בוש, מה פירוש להיות ישראלי לקראת ביקורו ביד ושם בינואר 2008.¹ העובדה ששרת החוץ הישראלית דאז בחרה להציג את טראומת השואה כמעצבת הזהות המרכזית של החברה בישראל עלולה לעורר ביקורת, אך היא איננה מפתיעה. נרמה שבעשורים האחרונים החליפה השואה אתנוסים שליוו את החברה הישראלית ואיבדו מזוהרם, ובעיקר מהאפקטיביות הפוליטית והתרבותית שלהם.

השינוי הזה ניכר לא רק בקרב האליטה הפוליטית או החברתית. בילדותי, בראשית שנות השמונים, כינסה הגננת את ילדי הגן ל"ריכוז", טקס פתיחת היום שנערך בכל בוקר; כיום נקרא האירוע "מפגש". המילה "ריכוז" איננה מתאימה לשימוש בגן הילדים מכיוון שהיא מעוררת קונוטציה לשואה, הקשר שלא עלה על הדעת לפני שנות התשעים.

שרת החוץ הישראלית והגננת שלי מדגימות כיצד העמיקה המודעות לשואה בישראל עד שהייתה לטראומה לאומית. בצד העיסוק בנושא במרחב הציבורי, התקשורתי, התרבותי והפוליטי, הדיון בו הוא אחד הפוריים ביותר גם באקדמיה הישראלית בעשורים האחרונים. מחקרים מצביעים על כך שבאופן פרדוקסלי מתעצמת "תודעת השואה" ככל שהאירוע ההיסטורי הולך ומתרחק.² הבנת מקומה של השואה בחברה הישראלית דורשת הבנה מעמיקה של המוסד המרכזי והגדול ביותר להנצחתה בישראל: יד ושם – רשות הזיכרון לשואה ולגבורה.

בספר זה אני מבקש לבחון כיצד הובנה, הוצג ותווך סיפור השואה ביד ושם משנות החמישים ועד היום. בעזרת בחינת סיפור השואה והצגתו בתערוכות ההיסטוריות ביד ושם בשנות קיומו, אבקש לתאר את מגמות ההמשכיות

1 ציפי לבני, מצוטטת אצל דורון רוזנבלום, "טקסט ופשרו", הארץ, 15.1.2008.
2 יאיר אורון, זהות יהודית ישראלית, תל אביב: ספריית פועלים, 1993; הנ"ל, זהויות ישראליות: יהודים וערכים מול המראה והאחר, תל אביב: רסלינג, 2010, עמ' 145–201; משה צימרמן, "דרך הישראלים בשואה", הנ"ל, עבר גרמני – זיכרון ישראלי, תל אביב: עם עובד והאוניברסיטה העברית בירושלים, 2002, עמ' 196–214.

והתמורה במוסד, את ערכי הליבה של פעולתו, וכן אם הוא רואה בייצוג השואה מיתוס או היסטוריה, ואם הוא סוכן הבניה הגמוני או מייצג אותנטי של החברה הישראלית.

בשנת 2005 נפתח המוזיאון ההיסטורי הגדול בעולם לתולדות השואה ביד ושם והמוזיאון ההיסטורי שנחנך בשנת 1973 וחינך דורות של ישראלים על סיפור השואה, נהרס. שינוי זה מאפשר לבחון את התפתחותו של המוסד למן הדיונים הראשונים להקמתו ב־1942 ועד 2005. ב־1956 נפתחה במוזיאון התצוגה ההיסטורית הראשונה של סיפור השואה. התצוגה ההיסטורית היא מרכיב אחד מרבים במוסד זה. ליד ושם יש הנהלה ומועצה שחבריהן הם פוליטיקאים ואישי ציבור מהארץ ומהעולם. כמו כן יש בו מכון מחקר של השואה מהגדולים והחשובים בעולם, הוצאת ספרים, מרכז לאנדרטאות וטקסים ומוסד חינוכי. נוסף על כך הוא מחזיק באוספי המסמכים, התצלומים, האמנות, החפצים, הסרטים והעדויות הגדולים ביותר בנושא השואה. לא כל האגפים והמחלקות של יד ושם מייצגים קול או תפיסת עולם אחידים. המושג "מוזיאון היסטורי" איננו מקרי, שכן התערוכה ההיסטורית משקפת את התפיסה הנרטיבית של המוסד.

לכל נרטיב היסטורי, ודאי לתצוגה היסטורית, נדרשים ארגון החומר וחלוקה לקטגוריות ונושאים המתארים מציאות מורכבת. כל הקטגוריות הללו מדומיינות במידה רבה וכל הכרעה נרטיבית נושאת משמעות. צוות ההקמה של המוזיאון ההיסטורי שנדרש לספר את סיפור השואה קיבל החלטות נרטיביות דרמטיות. הצורך להציג סיפור תמציתי ונגיש לא אפשר למוזיאון להאריך בהסברים מורכבים בדומה למחקרים. מעצבי המוזיאון קבעו היררכיה ברורה של התופעות הייחודיות לשואה, ובעזרת עוזרים חווייתיים העבירו את הסיפור גם למבקרים שלא יתעכבו לקרוא הסברים. מחקרים רבים על מוזיאוני שואה, ובכללם יד ושם, תיארו את האמצעים החווייתיים הלא-מילוליים: היכן ממוקם מוזיאון השואה במרקם העירוני, כיצד הוא מתכתב עם סביבתו וכיצד האדריכלות והעיצוב משרתים את המסר שמבקש המוזיאון להעביר.

בספר זה אני מבקש לברר מהו הסיפור שיד ושם מבקש לספר לבאים בשעריו. האם בעשרות שנות קיומו זהו אותו סיפור? כיצד הוא מסופר במקומות אחרים? התשובה לשאלה "מהי השואה?" במוזיאונים להנצחתה אינה מקובעת ואחידה ונושאת משמעויות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות רבות.

כדי להבין את התצוגה ההיסטורית ביד ושם כמערכת תרבותית, בכוונתי לבחון בספר נושאים שונים ותמות מרכזיות, ואת אופן ייצוגם במוזיאון. הנושא המרכזי של הספר הוא התצוגות ההיסטוריות. במטרה לבחון כל נושא מנקודת מבט היסטורית רחבה אני משווה בין הצגת הנושא בשנות קיומו של יד ושם. אין הכוונה לבחינת קווי המשכיות ותמורה בין תצוגה "ישנה" ל"חדשה". התצוגה

ההיסטורית ביד ושם שינתה את פניה פעמים רבות; השינויים הללו יתוארו בניסיון להבין את תהליך הבנייה המורכב, הארוך והמתפתח של סיפור השואה. התערוכה הראשונה של יד ושם הוצגה כאמור ב־1956, ובכל שנות קיומו הציג יד ושם ארבע תערוכות היסטוריות שונות, שבכל אחת מהן הוכנסו עדכונים ושינויים. לצד תיאור התערוכות שהוצגו בין השנים 1956 ל־2005 ייבחנו גם הרעיונות וההצעות להקמתו של יד ושם החל ב־1942, ותערוכת השואה המקיפה שהקים המוסד בביתן היהודי שבמוזיאון אושוויץ בפולין ב־2013.

בספר אציג את מסקנות ההשוואה בין התערוכות על רקע ההיסטוריוגרפיה של תקופת השואה. אבחן כיצד כל תערוכה מכילה מגמות מחקריות או דוחה אותן ואתה את התערוכות כטקסט היסטוריוגרפי. חלק מהמסורות ההיסטוריוגרפיות הן בתחום מומחיותי, אחרות הייתי צריך ללמוד. לא היה ניתוח אקדמי של יד ושם או של מוזיאוני שואה שהעמיד את הדימוי ואת התקבלותו על רקע הצרכים החברתיים והפוליטיים וההיסטוריה של האירוע.

הפרק הראשון מציג מבוא כרונולוגי שנוסף על התפתחות יד ושם כמוסד וסקירת ההיסטוריה של הקמת האנדרטאות בו, פורש גם את ההיסטוריה של התערוכה ההיסטורית. הפרק מבוסס על מקורות שנעשה בהם כאן שימוש לראשונה ומציג רקע הכרחי לניתוח מהות השואה ביד ושם. יתר הפרקים מציגים ניתוח של התצוגות ההיסטוריות בנושאי היסוד של השואה.

בפרק השני אני עוסק בשאלת ה"למה": מדוע התרחשה השואה, על איזה ציר פרשני ובאיזה הקשר אפשר להבין אותה, מהו מקומה של האנטישמיות בסיפור יד ושם ומהם ההסברים המשלימים או האלטרנטיביים.

הפרק השלישי מוקדש למחוללי השואה שביצעו אותה בפועל. הפרק דן בדימויים של הנאצים ושל הרייך השלישי בגבולות האחריות הגרמנית ובאחריותם של עוזרי הנאצים ושל העולם החופשי.

הפרק הרביעי עוסק בקורבנות השואה, בעולם היהודי שחרב, בייצוגו הקולקטיבי והאינדיווידואלי, במספר הקורבנות ובמעמד המיוחד של קבוצות קורבנות מסוימות. אני בוחן אם אפשר ליצור פרופיל של קורבן השואה מהבחינות החברתית-כלכלית, המעמדית, המגדרית, האידיאולוגית והתעסוקתית. כמו כן אני שואל כיצד יד ושם מתמודד עם דימויי קורבן שמהווים בעיה או אתגר ועם ניצולי השואה כמייצגי הקורבנות.

הפרקים החמישי והשישי חותמים את הספר בדיון מקיף בשני מונחי המפתח הקלאסיים בתפיסת אירוע השואה בישראל: "השואה והגבורה" ו"משואה לתקומה".

התצוגה ההיסטורית ביד ושם

ההיסטוריה הכתובה של יד ושם קטועה וחסרה. בין תקופת ייסודו והקמתו, שנחקרה בהרחבה, להקמת המוזיאון ההיסטורי ב-2005, שהיה לנושא מחקר פופולרי, התפרסם מספר מצומצם של מחקרים על יד ושם, אך לא בנושא מחקר ייחודי. המחקרים האלה תיארו תמונה קפואה בזמן של תצוגה היסטורית לאומית שהיא ראי הזיכרון הישראלי של השואה. כדי לבחון את התצוגה ההיסטורית על ציר זמן רצוף יש לכתוב את ההיסטוריה של המוזיאון ותערוכותיו. מתי הוקמו התערוכות ביד ושם על רקע התפתחות המוסד? מהי המסגרת שהוצגה לסיפור השואה ביד ושם? בפרק זה אציג את ההיסטוריה של התערוכות ביד ושם.

תקופת הייסוד והתערוכה "מגנזי יד ושם" (1942-1961)

יד ושם נוסד באופן רשמי ב-1953 בחקיקה בכנסת,¹ אולם המחשבה להקמת מוסד הנצחה לאומי לשואה קדמה לחוק ביותר מעשר שנים ובחלקן אף פעל מוסד הנצחה כזה. הרעיון להנציח את חורבן הגולה עלה עוד בטרם הגיעו הידיעות הראשונות על ההשמדה ההמונית. מרדכי שנהבי, איש השומר הצעיר וקיבוץ משמר העמק, נחשב ל"אבי" רעיון יד ושם. הוא הגיש את ההצעה הראשונה להקמת מוסד הנצחה לרצח יהודי אירופה להנהלת הקרן הקיימת לישראל בספטמבר 1942. בשנות הארבעים ותחילת שנות החמישים הוא פעל כשדולה של אדם אחד ליישום רעיונו בשורה של הצעות, תכתובות ופגישות, ולאחר הקמתו שימש אף כמנהלו תקופה קצרה והיה חבר הנהלת המוסד עד 1959.

1 חוק זיכרון השואה והגבורה – יד ושם, תשי"ג-1953.

בראש יד ושם הראשון שפעל במסגרת מנדט שקיבל הוועד הלאומי מהנהגת היישוב, עמד יושב ראש הוועד הלאומי, איש מפא"י דוד רמז, שר התחבורה הראשון ושר החינוך השני אחרי קום המדינה. עם מותו של רמז ב-1951 החליף אותו חבר מפלגתו, ההיסטוריון בן-ציון דינור. ב-1959 התפטר דינור מתפקידו והחליפו הדיפלומט אריה ליאון קובובי. עם מותו של קובובי ב-1965 מונה לתפקיד זה כתריאל כץ, אף הוא ממשרד החוץ. ב-1971 חזר כץ לעבודתו הדיפלומטית, ולתפקיד נכנס מי שכיהן עד אותו רגע כקצין חינוך ראשי בצה"ל, יצחק ארד. ארד כיהן כיושב ראש ההנהלה יותר מעשרים שנה. עם פרישתו ב-1993, החליף אותו אבנר שלו, יליד הארץ הראשון בתפקיד וכיהן כיושב ראש הנהלת יד ושם עד דצמבר 2020. באוגוסט 2021 מונה הדיפלומט ואיש מפלגת תקווה חדשה, דני ריין, ליושב ראש ההנהלה.

עד מותו של קובובי עמד יושב ראש יד ושם גם בראש ההנהלה האמונה על ניהול המוסד בפועל וגם בראש "המועצה העולמית". לאחר מכן פוצל התפקיד ויושב ראש המועצה היה לתפקיד סמלי לאישי ציבור. גרעון האוזנר, איש הציונים הכללים והמפלגה הליברלית והיועץ המשפטי לממשלה שהתפרסם כתובע במשפט אייכמן, כיהן בתפקיד זה עד 1989. החליף אותו ד"ר יוסף בורג, ממנהיגי תנועת המזרחי, שעזב את גרמניה הנאצית ב-1939. עם מותו של בורג ב-1999 התמנה איש מפלגת העבודה, שבח וייס, ניצול שואה מפולין. ב-2006 החליף את וייס העיתונאי לשעבר ואיש מפלגת שינוי ניצול השואה, יוסף (טומי) לפיד, ולאחר מותו ב-2008 החליף אותו רבה הראשי של תל אביב והרב הראשי לשעבר, ישראל מאיר לאו, ששרד את השואה כילד ומשמש בתפקיד עד היום.²

הודות למחקריו של הסוציולוג הישראלי מולי ברוג נחקרה לעומקה תקופת ההקמה של המוסד, אשר כללה את ההצעות הראשונות והתוכניות שלא יצאו לפועל, ודומה שרוב החומר הארכיוני בנושא ידוע, חשוף ופתוח לציבור.³

2 על המבנה הביורוקרטי של יד ושם והתפתחותו ראו Haß, *Gestaltetes Gedenken*, pp. 77-85

3 מולי ברוג, "לתולדות עיצוב זיכרון השואה ביד ושם", בשביל הזיכרון 12 (1996), עמ' 14-17; הנ"ל, "לבטים בהנצחת השואה"; הנ"ל, "זכר חלום לברכה"; הנ"ל, "יד לחיילים ושם לחללים"; הנ"ל, יד ושם – למי?, עמ' 61-120; שגב, המיליון השביעי, עמ' 417-423; שטאובר, הלקח לדור, עמ' 37-47; בעז כהן, הדורות הבאים איככה ידעו?, עמ' 13-19; גוטמן, ונתתי להם יד ושם, עמ' 14-49; Young, *The Texture of Memory*, p. 244; Haß, *Gestaltetes Gedenken*, pp. 71-72; Rotem, *Constructing Memory*, pp. 31-39